

Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori Üzerine

Uğur Köksal ODABAŞ*

Makale Geliş / Recieved: 15.10.2018
Makale Kabul / Accepted: 15.11.2018

Öz

1923'te Frankfurt'da Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde bir araya gelen bir grup entelektüel, daha sonra Frankfurt Okulu olarak adlandırılacak bir kurumun temellerini atar. Okul, Aydınlanma düşüncesinin ve modernlik eksenli yapıların eleştirel çözümlemesini yapan bir felsefe geleneği oluşturur. Aydınlanma eleştirisini 'akul' temelli olarak ele alan okul düşünürleri, Horkheimer ve Adorno, 'Aydınlanmanın Diyalektiği'nde "Çalışmalarımızda karşılaştığımız çıkmaz böylece araştırmaya kalktığımız ilk konu olarak beliriyordu: Aydınlanmanın kendi kendini tabrih edışı" diyerek Aydınlanmanın ciddi bir eleştirisini yapmaya yönelmişlerdir.

Eleştirel Teori mensuplarının sorguladığı konular arasında Pozitivizm önemli bir yer tutar. Onlar, pozitivistlerin aksine bilgiyi özne-nesne ayırımına göre tanımlamayı reddetmişlerdir. Olgu ve değer arasında mutlak bir ayırım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırmalarını da eleştirmişlerdir.

Eleştirel Kuramcılar, temelinde rasyonelleşmenin yattığı kabul edilen Modernite ile hesaplaşmalarını bu rasyonelleşme üzerinden yürütürler. Weber'in rasyonelleşme kategorisinden yola çıkarak gerçekleştirdiği modernlik çözümlemesinden beri, bu rasyonelleşmenin irrasyonelliğini teşhis etmek eleştirel kuramın merkezî ilgi alanı olmuştur.

Eleştirel Kuramcıların Marksizme yönelik eleştirileri 'Ortodoks Marksizm'e yöneliktir. Bu eleştiriler, sonunda bir Batı Marksizminin doğuşuna yol açmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, uodabas@atauni.edu.tr.

Künye: ODABAŞ, Uğur Köksal. (2018). Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori Üzerine. *Dört Öge*, 14, 211-233. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>

'Frankfurt Okulu' adlandırması okulun üyeleri tarafından belirlenmemiş, onlara başkaları tarafından atfedilmiştir. Grubun üyeleri çalışmalarını kendi kurumsal programları olarak gördükleri 'Eleştirel Teori' olarak anılmasını tercih ederler.

Son tablilde Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori, hemen her alanın eleştirisini yapan bir eleştiri geleneğidir diyebiliriz. Bu çalışmada Frankfurt Okulu'nun tarihsel ve düşünsel serüveninden bahsedilerek, eleştiri alanlarının bazıları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori, Aydınlanma Eleştirisi, Pozitivizm Eleştirisi.

On Frankfurt School or Critical Theory

Abstract

*A group of intellectuals gathered together in Institute for Social Research in Frankfurt in 1923 and founded a school which will be called Frankfurt School later. The school formed a philosophical tradition that made a critical analysis of Enlightenment thought and structures of modernity. Making a reason-based critique of the Enlightenment, the thinkers of the school seriously criticized the Enlightenment stating in *The Dialectics of Enlightenment* that "The cul-de-sac we encountered in our studies was to remain as the first issue that we would study: self-destruction of the Enlightenment".*

Positivism has a primary place among the issues they questioned. The members of the school rejected a definition of knowledge based on subject-object distinction unlike the positivists. They also criticised positivist separation between knowledge and human will by distinguishing between fact and value.

Critical theorists carry out their critique of modernity with the very rationalisation that is believed to lie in the base of modernity. Since Weber's analysis of modernity through the category of rationalisation, defining the irrationality of this rationalisation has become the main point of interest of critical theory.

The critique of Marxism by the members of the school is directed against Orthodox Marxism. These critiques have eventually resulted in the birth of Western Marxism.

The name Frankfurt School was not given by the members of the mentioned school; it was named like that by later critics. The members of the school preferred their attempt to be called "Critical Theory".

It can be argued that Frankfurt School or Critical Theory is a critical tradition that criticized almost all fields. This study is intended to give information about the history and thought of Frankfurt School and some of its fields of criticism.

Keywords: Frankfurt School, Critical Theory, Critique of Enlightenment, Critique of Positivism.

Giriş

“Frankfurt Okulu” terimi özgün bir toplum teorisini belirtmek üzere kullanımının yanı sıra bir grup entelektüel de ifade etmek üzere kullanıldı. 1923’te Frankfurt’da Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde toplanan söz konusu entelektüeller daha sonra Frankfurt Okulu olarak adlandırılacak bir kurumun temelini attılar. Okul, Aydınlanma düşüncesinin ve modernlik eksenli yapıların eleştirel çözümlenmesini yapan bir felsefe geleneği oluşturdu. Bu gelenek, içerisinde sosyal ve entelektüel yaşamın çeşitli yönlerini eleştiren, toplumun ekonomik temeli ile düşünsel yapısı arasındaki etkileşime önem veren, ortodoks olmayan Marksist yönelimli felsefe geleneğini ifade etmektedir (Cevizci, 2013: 682).

Frankfurt Okulu olarak anılan kurumun esas olarak temellerinin Horkheimer’in 1930’da Enstitü’nün başına getirilmesi ile atıldığını söyleyebiliriz. Yeni bir yapılanmaya giden Horkheimer (1895-1973), köktenci filozof ve sonradan öğrenci hareketlerinin destekçisi olan Herbert Marcuse (doğ. 1898); filozof, sosyolog ve estetik teorisini Theodor W. Adorno (1903-1969); uluslararası ölçüde tanınmış psikolog Erich Fromm (1900-1980) gibi kişilerin içinde yer aldığı bir ekip oluşturur (Slater, 1998: 9).

Okulun ortaya çıkışında Birinci Dünya Savaşı sonrasında sol işçi sınıfı hareketlerinin ağır yenilgisi, Avrupa’daki sol hareketlerin SSCB’nin denetimi altına girmesi, Stalinizme dönüşen Rus Devrimi ve Faşizm ve Nazizmin yükselişe geçmesi, oldukça etkili olmuştur. Frankfurt Okulu’nun bu üst düzey temsilcileri otuzlu yılların olağanüstü zorlu tarihsel koşullarında, radikal sosyal gerçeklikle, rekabetçi kapitalizmden tekeli kapitalizme geçişin belirlendiği yeni tarihsel dönemde yeni Marksist teoriye yepyeni boyutlar kazandırma yolunda büyük çaba sarf etmişlerdir. Frankfurt Okulu’na mensup olan düşünürler, her şeyden önce klasik Marksizmdeki ekonomik determinizmi, ekonomizm ve kaba materyalizmi şiddetle eleştirirler. Marx’ın ekonomi politığe yaptığı katkıyı reddetmezler, ancak bu katkının günümüz toplumunu anlamakta yetersiz kaldığını belirtirler (Cevizci, 2013: 682).

Frankfurt Okulu İkinci Dünya Savaşı yıllarında ikiye bölünür. Leo Lowenthal, Marcuse, Neumann gibi bir grup düşünür faşizme karşı verilen savaşta Amerika’nın yanında yer alır. Adorno ve Horkheimer ise *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eseri kaleme alarak farklı bir tutum sergilediler. Bunların yazdıkları senaryoya göre, bilim ve teknoloji dehşetengiz yıkım ve ölüm araçları yaratmış, kültür endüstrisinin kitlesel olarak üretilmiş ürünleri şeklinde metalaştırılmış ve demokrasi, kitlelerin demagojiden başka şey bilmeyen zorba yöneticileri seçtikleri despotizmle sonuçlanmıştı (Cevizci, 2013: 683).

“Frankfurt Okulu” adlandırması okulun üyeleri tarafından belirlenmemiş, başkaları tarafından onlara atfedilmiştir. Grubun üyeleri çalışmalarının kendi kurumsal programları olarak gördükleri Eleştirel Teori ile anılmasını tercih ederler (Therborn, 2015: 19). Özellikle Horkheimer’in Eleştirel Teori üzerine yazdıkları,

okulun genel düşüncelerini aksettirir niteliktedir. Böylece 1950 ve 60'larda Frankfurt Okulu kavramı, Adorno ve Horkheimer'in çalışmaları için kullanılır olmuştur.

Eleştirel Teori'nin temel sorunu yeni bir epistemoloji geleneği yaratarak bu gelenek aracılığıyla toplumsal sorunları politik, sosyolojik, tarihsel, felsefi ve kültürel düzlemlerde tartışmaktır. Bu tartışma kültürünün amacı ise toplum içindeki herhangi bir bireyin kendisiyle, diğer bireylerle, nesnelere ve doğayla kurduğu baskı ve otorite çerçevesinde örgütlenen güç, sömürü ve tahakküm ilişkilerini teorik bir önderlikle yapısal açıdan dönüşüme uğratarak özgür bir toplum istemini açığa çıkarmaktır (Gülenç, 2015: 83).

Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Teorisi, Marx'ın teorisini yeniden canlandırma amacıyla ortaya çıkmıştır denilebilir. Bu çerçevede Marx'ın kuramının temelini oluşturan ekonomik altyapıdan ziyade daha çok kültürel üst yapıya yönelmiş ve onu esas almıştır. Eleştirel Teori'nin önde gelen isimlerinden Horkheimer ve Marcuse, kapitalist toplumlarda ekonominin neden olduğu çelişkileri sadece ekonomi açısından çözümlememişler, kültür alanları arasındaki ilişkilere ve kültür boyutuna vurgu yapmışlar, özellikle de kültürel ve psikolojik ilişkileri, ekonominin yarattığı krizler altında bireylerin yaşadığı alanlar olarak ön plana çıkarmışlardır. (Kızılcelik, 2015: 60). Bu düşüncelerle Frankfurt Okulu'na göre 'eleştirel teori'nin bazı ayırıcı özelliklerinden bahsetmek mümkündür. Şöyle ki:

"Frankfurt Okulu'na göre 'eleştirel teori'nin ana ayırıcı özellikleri üç tezden oluşur:

1. Aşağıdaki anlamlarda eleştirel teorilerin insan eylemi için rehber olarak özel bir konumları vardır:
 - a. Bu teorilere inanan faillerin aydınlanmalarını, yani onların gerçek çıkarlarının nerede olduğunu saptamalarını sağlama amacındadırlar;
 - b. İçkin bir anlamda özgürleştiricidirler, yani failleri, en azından kısmen kendi kendilerine dayatmış oldukları bir zorlamadan (...), bilinçli insan eyleminin kendi kendini früste etmesinden kurtarırlar.
2. Eleştirel teorinin bilgi içeriği vardır, yani bilgi biçimleridirler.
3. Eleştirel teoriler epistemolojik olarak temel bakımlardan doğa bilimlerinden farklıdırlar. Doğa bilimlerinde teoriler 'nesneleştiricidir'; eleştirel teoriler 'dönüşlü'dür (reflective)' (Geuss, 2002:10-11).

Gelişim sürecini belli dönemlere ayırabileceğimiz Eleştirel Teori, moderntenin eleştirisinden, aydınlanmanın akla verdiği kutsiyetin eleştirisine; pozitivistimin eleştirisinden bilimselliğin eleştirisine; Marksist felsefesinin belli konularda eleştirisine kadar bir dizi eleştiri içerir. Son dönemde J. Habermas'ın okulun varlığını, eleştirel teori, toplum bilimleri felsefesi ve ideoloji eleştirisiyle devam ettirdiğini görmekteyiz. Habermas döneminde Frankfurt Okulu kuruluşundaki Marksist bağlamdan uzaklaşır ve yeni eleştirel alanlarla okula katkı sağlar.

Frankfurt Okulu'nun Tarihsel Serüveni

Sonradan 'Frankfurt Okulu' olarak tanınan ve anılan Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü 1923'te kuruldu ve 1924 Haziran'ında resmen çalışmalarına başladı. O günlerde kendi türünde benzersiz olan kurumun başlıca mimarları, Felix Weil (doğ. 1898), Friedrich Pollock (1894-1970) ve sonradan Enstitü'nün Yöneticisi olan Max Horkheimer'di" (Slater, 1998: 15). Enstitü'nün kuruluşu Bolşeviklerin Rusya'da kazandıkları zaferin ve Orta Avrupa devrimlerinin, özellikle Almanya'da uğradığı yenilginin oluşturduğu özel koşullarda gerçekleşti. Bu nedenle Enstitü sol kanat entelektüellerin yeni koşullarda özellikle teori ile pratik arasındaki ilişki bağlamında hissettikleri Marksçı kuramı yeniden değerlendirme ihtiyacına bir yanıt olarak görülebilir. Bu anlamda Enstitü, "Batı Marksçılığı" diye bilinir hale gelmiştir. Bununla birlikte Enstitü'nün ilk evrelerinde özgün bir okul oluşturmadığını, hatta okul teriminin 1950 yılına dek kullanılmadığını görmekteyiz (Bottomore, 2013: 11-12).

Enstitünün kuruluşu sırasında kurucu mimarlardan hiçbiri profesör unvanına sahip olmadığı için (kurullar ve kurallar Enstitü Yöneticisinin Frankfurt Üniversitesi'nden bir profesör olmasını gerektirdiğinden), ilk yönetici Avusturyalı Marksist tarihçi Carl Grünberg olur (1861-1940).

Grünberg Dönemi

Enstitü müdürlüğüne atanan Grünberg, açılış konuşmasında marksizme bağlılığını açıkça ilan ediyor ve bunun kişisel olmaktan ziyade kurumsal politikayı da bağlayan bir durum olduğunu belirtiyordu. Ekibi içinde Marksist yöntemin dışında yönetsel ve ideolojik temel farklılıklarla hoşgörü gösterilmeyeceğini, bunların ya yavan uzlaşmalara ya da şiddetli bölünmelere yol açabileceğini belirten Grünberg, bu hususu "Yöneticinin diktatörlüğü" ifadesiyle belirtmekteydi (Slater, 1998:17). Ancak bu despotik çizginin çok da dikkate alınmaması gerekir. Özellikle kurumun maddi temellerini de sağlayan Weil'in yer yer müdahaleleri bu baskıcı tutumu yumuşatmıştır. Çünkü gerek Grünberg, gerekse Weil marksizme ilişkin tüm göndermelerin bilimsel bir anlamda yapıldığını, bir parti politikası anlamında değerlendirilmemesini vurgulamaktaydı. Bu dönemde ideoloji eleştirisinin Grünberg için bir önem taşımadığını söylemek mümkündür. Bu eleştiri özellikle Horkheimer döneminde kendini gösterecektir. "Grünberg, tarihsel materyalizmin felsefe ya da metafizik olduğunu haklı olarak reddetmesine karşın, felsefeyle bilimsel sosyalizm arasındaki diyalektik ilişkiyi belirlemede başarısız kalmaktadır" (Slater, 1998: 19).

"Frankfurt'a gelmeden önce, Grünberg, Sosyalizm ve İşçi Hareketleri Tarihi Arşivi, ya da yaygın adıyla Grünberg Arşivi'nin editörü olarak isim yapmış durumdaydı. Bu büyük derginin Enstitü'nün çalışmalarında... önemli bir rol oynaması kaçınılmazdı (Slater, 1998:25-26). Partilerden gelebilecek her türlü etkiyi engelleyen Grünberg, bir editör olarak her türden ideolojik denetim hakkını

dahi kullanmamıştır. Ancak kendi çalışmaları ideolojinin dışına taşmamıştır. Fakat 1927'den itibaren Grünberg'in, Arşiv'e katkıda bulunmadığını, Enstitü'de de etkisiz kaldığını görmekteyiz. Bunda hastalığının etkisi büyüktür. Artık Enstitü'nün yönetiminin el değiştirme zamanı gelmiştir.

Horkheimer Dönemi

Grünberg'in sağlık sorunları dolayısıyla Enstitü'deki görevinden ayrılması sonrası, yöneticiliğe kimin getirileceği bir sorun oluşturur. "Bir yanda Kültür bakanı, Fakülte ve Üniversite Senatosu, öte yanda Felix Weil olmak üzere, hararetli ve oldukça tatsız tartışmalardan sonra, Weil'ların, 'hakları' (yani Felix'in) tanınmadığı takdirde Enstitü'ye yaptıkları yardımı kesebileceklerini ima etmeleri üzerine, Felix'in eski çalışma arkadaşı ve dostu Max Horkheimer üzerinde uzlaşma sağladı" (Slater, 1998: 31). Horkheimer ilk Felsefe ve Toplum Felsefesi profesörü olarak göreve getirildi. "Toplum Felsefesinin Bugünkü Durumu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitü'nün Amaçları" başlıklı bildiri ile açılış konuşmasını yapan Horkheimer "... insanların kaderinin yalnızca onların bireyler olarak değil, bir topluluğun üyesi olmaları sıfatıyla da yorumlanması..." (Slater, 1998: 32) gerçeğine dikkat çeker. Ona göre toplum felsefesi, toplumsal gerçekliği analiz edeceğini belirtirken bütün 'gerçekliği' kendi felsefi bileşeni olarak ele almaktadır. İnsanın varsayılan 'tözü' (yani 'özgürlük') ile onun toplumsal gerçekliği (yabancılaşma, işsizlik, zorunlu askerlik) arasındaki göze batan çelişkiler bağlamında, toplumsal varlığın felsefi transfigürasyonu sınıf egemenliğiyle suç ortaklığına girmektir (Slater, 1998: 32). Bu dönemde "Enstitü'nün çalışmalarında öncelikli yeri tarih ya da iktisattan ziyade felsefe işgal etmeye başladı ve Marcuse 1932 yılında ve Adorno...1938 yılında Enstitü'ye üye olduklarında bu eğilim güçlendi. Bu sırada Enstitü psikanalize güçlü bir ilgi duymaya başladı ve bu ilgi Enstitü'nün daha sonraki çalışmalarında önemli öge olarak kaldı" (Bottomore, 2013: 14). Frankfurt Okulu nitelemesinin sonradan kullanıldığı düşünülürse, Horkheimer döneminin 'eleştirel toplum teorisi' nitelemesini geliştirdiğini görürüz. "Bu teorinin içeriği en açık biçimde Horkheimer'in 1937'de 'Geleneksel ve Eleştirel Teori' başlığıyla kaleme aldığı makalede ortaya konulmuştur. Aynı yıl, Marcuse ve Horkheimer tarafından birlikte yazılan 'Felsefe ve Eleştirel Teori' adlı makale ile bazı eklemeler yapılmıştır" (Slater, 1998: 61). Horkheimer çalışmalarının yeniden yayınlandığı 1960 yılında yazılarının Eleştirel Teori ortak başlığı altında toplanmasına izin vermiş ve bir önsöz yazmayı da ihmal etmemiştir. Bu yazıda Horkheimer'in 'eleştiril' sözcüğünü saf aklın idealist eleştirisi anlamında değil, ekonomi politiğin diyalektik eleştirisindeki anlamıyla kullandığını görmekteyiz. Ona göre, "Eleştirel toplum teorisi', insanları, kendi kültürel bütünlüklerinin ve böylece kendi düşünsel yaratılarının üreticileri olarak ele almaktadır" (Slater, 1998: 62).

Almanya'da 30 Ocak 1933'te iktidara gelen Hitler, "devlete karşı eğilimler taşıdığı" gerekçesiyle Enstitü'yü kapattı. Esasen bu kapatmanın arka planında

okul mensuplarının hemen hepsinin Yahudi olması yatmaktaydı. Kapatılan okul-la birlikte Horkheimer, Hitler'in üniversiteden attığı ilk profesör oldu. Okulun üyelerinin bu tarihten itibaren ABD'ye yerleşme planları yaptığını görürüz. 1935 yılında, Columbia Üniversitesi'nden davet aldılar ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, New York'ta yeniden kuruldu. 1950 yılına kadar ABD'de faaliyet gösteren okul, 1950'de Batı Alman hükümetinin daveti üzerine Almanya'ya dönen Adorno ve Horkheimer tarafından Frankfurt'ta yeniden kuruldu. Bu aşamada Marcuse ve Löwenthal'ın ABD'de kaldıklarını ve bir daha Almanya'ya dönmediklerini görüyoruz (Dellaloğlu, 2003: 16).

“...1950'li yıllar aynı zamanda okulun üyeleri arasında önemli bir bölünmenin yaşandığı yıllardır. Bir başka deyişle, bu yıllarda Marcuse, Fromm, Löwenthal ve Amerika'da kalmış olan diğer teorisyenlerle, Adorno ve Horkheimer gibi Almanya'ya dönerek Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nü yeniden kurmuş olan düşünürler arasında önemli fikir ayrılıkları ve kopuşlar yaşanır. Bundan dolayı savaş sonrası dönemde, Frankfurt Okulu'nun üyelerinin ortak bir bakışı ifade eden belli ölçüler içinde standart görüş ve çalışmalarından söz etmek imkansızlaşır. Başka bir deyişle, 1930'lu yıllardan 40'lı yılların başlarına kadar, Frankfurt Okulu'nun bütün üyeleri tarafından paylaşılan bir amaç duygusundan ve disiplinler arası bir eleştirel teoriye katkıdan söz etmek mümkün ve doğru olmakla birlikte, 1950 ve 60'larda Frankfurt Okulu terimi ancak Almanya'ya dönerek enstitüyü yeniden kuran Adorno ve Horkheimer'in görüşleri ve çalışmaları için kullanılabilir” (Cevizci, 2013:683).

Frankfurt Okulu'nun son dönemi olarak kabul edebileceğimiz 1970'li yılların başında Okul'un etkisinin gittikçe azaldığını görmekteyiz. Hatta Adorno'nun 1969 ve Horkheimer'in 1973 yılındaki ölümüyle birlikte okul olarak varlığına neredeyse son verdiğine şahit olmaktadır. Yine bu dönemde Okul başlangıçta kuruluşunda etkili olan Marksist anlayıştan hemen hemen bütünüyle uzaklaştı ve Marksçılığın dalları arasında sayılma hakkını da yitirdi. “Yine de Frankfurt Okulu'nun (hem Marksçı hem de Marksçı olmayan) temel anlayışlarından bazıları birçok farklı alandaki toplum bilimcinin çalışmasında yer aldı ve ayrıca Jürgen Habermas bu anlayışları toplumsal bilgi olanağının koşullarının yenilenmiş bir eleştirisinde ve Marksçı tarih ve modern kapitalizm kuramının yeniden değerlendirilmelerinde özgün bir biçimde geliştirdi” (Bottomore, 2013: 15).

Frankfurt Okulu'nun Düşünce Serüveni

Okulun kuruluş ve gelişmesindeki tarihi dönemlere paralel olarak, mensuplarının düşünce dünyalarında da bazı değişimler söz konusudur. 1930'lu yıllardan 40'lı yıllara kadar okulun bütün üyeleri tarafından paylaşılan bir amaç duygusundan, eleştirel teoriye katkılarından söz etmek mümkündür. Ancak ele alınan konuların önem sıralamasında okul yöneticilerinin tavrına paralel olarak bazı farklılıklar olmuştur.

Carl Grünberg döneminde Enstitü'nün çalışmalarının önemli bir kısmı güçlü bir ampirik niteliğe sahipti. Grünberg, Enstitü'nün açılış konuşmasında (1924) kendi Marksçılık anlayışını bir toplum bilimi olarak özetleyip 'materyalist tarih anlayışı ne felsefi bir sistemdir ne de felsefesi bir sistem olmayı amaçlamaktadır... onun konusu soyutlamalar değil, ama gelişim ve değişim süreci içerisindeki verili somut dünyadır' savını ileri sürdü" (Bottomore, 2013: 13). Enstitü'nün 1920'lerdeki çalışmalarını 1929 yılında bir memorandum kaleme alarak, yeni gelecek yöneticilere yol gösterecek şekilde belirleyen Weil oldu. "Altı temel çalışma alanı saptanmıştı; tarihsel materyalizm ve Marksizmin felsefi temeli; teorik ekonomi politik; planlı bir ekonominin sorunları; proletaryanın konumu; sosyoloji ve son olarak toplumsal öğretilerin ve partilerin tarihi" (Slater, 1998: 21). Frankfurt'a gelmeden önce, "Sosyalizm ve İşçi Hareketi Tarihi Arşivi'nin editörlüğü yapan Grünberg'in Enstitü'nün yöneticiliğini yaptığı dönemde bu büyük derginin önemli bir rol oynadığını görmekteyiz. "Grünberg, dergisini, toplum bilimlerinde önemli bir boşluğu dolduracak bir araç olarak düşünmüştü: İşçi hareketinin ve sosyalizmin tarihi. Dergide beş temel inceleme bölümü oluşturulmuştu: Teorik sorunlar; orijinal ya da henüz açığa çıkarılmamış malzeme; bir önceki yılın olaylarının ve ilgili programların dökümünü yapma; kitap incelemeleri ve son olarak, eksiksiz bir bibliyografya" (Slater, 1998: 26).

Horkheimer'in Carl Grünberg'ten sonra Enstitü müdürü olarak atanmasından itibaren (1930), Enstitü'de ele alınan araştırma ve inceleme konularında önemli değişiklikler yaşandı. Jay'ın Horkheimer'in "Toplum Felsefesinin Bugünkü Durumu ve Bir Toplumsal Araştırma Enstitüsünün Görevi" başlıklı açılış konuşmasına gönderme yaparak işaret ettiği gibi, Enstitü'nün çalışmalarında öncelikli yeri tarih ve iktisattan ziyade felsefe işgal etmeye başladı (Bottomore, 2013: 14). "Konuşma, toplum felsefesinin genel kavranışını, insanların kaderinin yalnızca onların bireyler olarak değil, bir topluluğun üyesi olmaları sıfatıyla da yorumlanışı olarak özetlemişti. Söz konusu disiplinin konusu, neredeyse 'bir bütün olarak insanlığın tüm maddi ve manevi kültürü'nü kapsıyordu'" (Slater, 1998: 32). Bu düşüncelerini Hegel'le örneklemeye giren Horkheimer, Hegel'den mülhem şöyle demektedir:

"İnsanın özsel varlığını, ide'nin dünya tarihinde hükmünü sürmekte olduğu güvencesi karşısında bireyin kaderi (ve gerçekte, maddi kültürün temel yapı taşları) 'felsefi önemden yoksun' gözükmektedir. Toplum felsefesi, toplumsal gerçekçiliği analiz edeceğini öne sürerken bütün 'gerçekliği' kendi felsefi bileşeni olarak almaktadır. İnsanın varsayılan 'tözü' (yani 'özgürlük') ile onun toplumsal gerçekçiliği (yabancılaşma, işsizlik, zorunlu askerlik) arasındaki göze batan çelişkiler bağlamında, toplumsal varlığın felsefi transfigürasyonu sınıf egemenliğiyle suç ortaklığına girmektedir" (Slater, 1998:32).

Pozitivizme pek olumlu bakmadığını söyleyebileceğimiz Horkheimer döneminde Enstitü, psikanalize güçlü bir ilgi duymaya başladı. "Horkheimer'in

felsefe ve psikolojiye olan ilgisi kesinlikle Grünberg'in çalışmasından ve Marksizm'inden bir ayrımı getirmektedir ancak, Horkheimer kendisinin koyduğu yeni hedeflerin tarihsel materyalizmin kendi acil gereksinimi olduğuna inanmaktadır" (Slater, 1998: 37).

Horkheimer döneminin düşünsel anlamdaki en önemli dönüşümünü "Eleştirel Teori" ye verilen değer belirlemektedir. Onun "Geleneksel ve Eleştirel Kuram" adlı yapıtı okulun bir çeşit tüzüğü veya kurucu metni diye algılanır:

"Makalede 'geleneksel kuram' modern felsefede pozitivizm/ampirizm olarak ifade edilen modern bilimlerin örtük ya da açık bakış açısı olarak yorumlanır ve Horkheimer esas olarak bu kuram anlayışının 'doğa bilimlerinin rehberliğini izleyen insan ve toplum bilimlerindeki yayılışı'yla... ilgilenir. Toplum düşüncesinin karşıt türü 'eleştirel kuram', nesnel olguların kuramsal sitemlerin yardımlarıyla tamamen dışarıdan bir bakış açısıyla belirlenmesi yöntemini reddeder ve 'olgular, toplumun işleyişinden ortaya çıktıkları için... günümüzde bireyin amaçlılığı, kendiliğindenliği ve ussallığı ile toplumun üzerinde inşa edildiği işleyiş-süreci ilişkileri arasındaki gerilimi gerçekten aşmak ve karşıtlığı ortadan kaldırmak çabasının güdülediği eleştirel düşünceye... bilgine olduğu denli dışsal olmadıklarını'... iddia eder" (Bottomore, 2013: 19).

1933'te Hitler'in iktidara gelişiyle kapatılan ve üyeleri sürgüne tabi tutulan Frankfurt Okulu düşünürlerinin (1950'de birçoğunun yeniden Frankfurt'a dönmesiyle), 1970'e kadarki dönemde eleştirel kuram'ın temel argümanlarını ortaya koyan eserler kaleme aldıklarını görmekteyiz. "Özellikle eleştirel kuram geleneği yaygınlaşmış ve bu düşünce akımı Alman entelektüel yaşamında belirleyici olmaya başlamıştır" (Gülenç, 2015: 34). Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, "Frankfurt Okulu'nun Eleştirel Teorisi, Marx'ın teorisini yeniden canlandırma amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede Marx'ın kuramının nüvesini oluşturan ekonomik altyapıdan ziyade daha çok kültürel üstyapıya yönelmiş ve onu esas almıştır. Eleştirel Teori'nin önde gelen isimleri Horkheimer ve Marcuse, kapitalist toplumlardaki ekonominin neden olduğu çelişkileri sadece ekonomi açısından çözümlememişler, kültür alanları arasındaki ilişkilere ve kültür boyutunun önemine vurgu yapmışlar, bilhassa da kültürel ve psikolojik ilişkileri, ekonominin yarattığı krizler altında bireylerin yaşadığı alanlar olarak ön plana çıkarmışlardır" (Kızılcılık, 2013: 59-60). Bu düşünürlerden Marcuse'nin yeni sol hareketin önemli ve etkileyici bir temsilcisi olarak öne çıkmasına karşılık, Horkheimer'in öğrenci hareketlerine mesafeli duruşundan dolayı protestolara maruz kaldığını görmekteyiz. Ancak O, öğrenci hareketleri hakkındaki görüşlerini şöyle dile getirmektedir: Marx ve Engels'in öğretisi, toplumun dinamiğini anlamak için hala vazgeçilmez olmakla birlikte, ulusların iç gelişmelerini ve dış ilişkilerini açıklayamamaktadır. Bu yaklaşımıyla Horkheimer, diğer üyeler gibi sol hareket içinde, ama onu yeniden yorumlama gereği duyarak felsefe etkinliğini sürdüren bir düşünür olmuştur. Öğrenciler açısından anlaşılma-

sındaki güçlük de bu yeni bakış açısından kaynaklanmaktadır (Eren, 2006: 114). Aynı zamanda Eleştirel Teori'nin temel yönelimini Marksizm üzerine yapılan çalışmalarda göz ardı edilen bir konu olarak teorinin praxis ile olan ilişkisine odaklanmış olduğunu belirtmek gerekir (Kızılçelik, 2013: 60). Eleştirel Teori'yi Marksizmden pozitivizme, aydınlanmadan rasyonalizme, her türlü toplumsaldan bireyselliğe yönelik çalışma alanlarına uygulanan bir metot olarak da görmek mümkündür.

1970 sonrası Frankfurt Okulu'nun son dönemi olarak nitelenir. Bu dönemde etkisi gittikçe azalan Okul'un özellikle Adorno ve Horkheimer'in ölümüyle etkisini tamamen yitirdiğini görmekteyiz. Ancak Jürgen Habermas'ın Okul'un eleştirel düşüncelerini Marksçı tarih ve modern kapitalizm kuramının yeniden değerlendirilmesinde özgün bir biçimde kullandığına şahit olmaktayız. Bu yönüyle Habermas'a Frankfurt Okulu'nun veya Eleştirel Teorinin yeniden inşasını gerçekleştiren en önemli düşünürü olarak bakmak yerinde olacaktır. O, Eleştirel Teori'yi farklı bir modelle ele almaktadır. Rasyonel düşünme yetisine sahip varlıklar olmamız olgusundan hareketle değil, semboller kullanan, bir dile sahip varlıklar olarak varoluşumuzu temele alan Habermas'ın ütopyik dünyası hiçbir bireyin konuşma dışına itilmediği, tüm bireylerin gerçek bilgiye erişip kamusal alanda tartışmaya etkin bir şekilde katılabileceği bir konuşma dünyasıdır. Bu bakımdan "kamusal alan" kavramı Habermas için temel bir kavramdır. Ancak, "Habermas'a göre, özel kişilerin politik ve ekonomik mücadeleleriyle işgal edilen kamusal alan, kitle iletişim araçlarının da etkisiyle salt görünüşte kamusaldır. Devletin, liberal sistem içinde ekonomik faaliyetlerin yönlendirilmesine aracı kılınması; kapitalist sistemde sınırları genişleyen kamusalın, kamusallığını yitirmesi ve ekonomik erki elinde bulunduranların özel çıkarlarının kamusal alanı işgal etmesi; özel alanın kamu hukuku üzerinden devlet eliyle kontrol edilmesi; kentleşmeye bağlı olarak değişen aile yapısının ve aile ilişkilerinin özel ve kamusal alan tanımlarını yeniden tartışmaya açması; var olmanın görünür olmakla özdeşleştiği bir toplum düzeninde mahrem olanın alenileşerek kamusal alanı işgal etmesi; siyasal erkin denetimine aracılık etmesi gereken medyanın ticari örgütlenmelerin nesnesine dönüşmesi; halk kitlelerinin tüketen kütlelere dönüşmesi gibi nedenlerle, kamusal akıl yürütme rasyonaliteden uzaklaşmış, kamusal alan özel kişilerin özel çıkarlarını korumak için kendi meşruiyetlerini yarattıkları uzlaşma alanına dönüşmüştür" (Odabaş, 2018: 2065). Ricardo Blaug tarafından Habermas'ın Eleştirel Teorisi'nin üç geniş kategoride sınıflandırıldığını görmekteyiz: "1) Ekonomiden sağlık bakımına her şeyin kültürel eleştirisi durumundaki 'yorumlayıcı araç olarak' Eleştirel Teori, 2) 'Ampirik araştırma programı olarak' Eleştirel Teori, 3) 'Meşruiyet için sınama olarak' Eleştirel Teori" (Kızılçelik, 2015: 178). Bu açıdan bakıldığında "Habermas'a göre, Frankfurt Okulu, ağırlıklı olarak liberalizm sonrası toplumların bütünleşme biçimleri, aile içinde sosyalleştirme ve ben-gelişimi, kitle iletişim araçları ve kitle kültürü, susturulmuş protestonun sosyal psikolojisi, sanat teorisi, pozitivizm ve bilim eleştirisi üzerine odaklanmıştır (Kızılçelik, 2015: 178).

“Son Tahlilde, Frankfurt Okulu, mevcut her şeyin eleştirisini yapan bir eleştiri geleneğidir. Okul, farklı konuların ve alanların eleştirisine odaklanmıştır. Okul’un Aydınlanma, akıl, bilim, modernlik, pozitivism, psikanaliz, Marksizm, Nazizm, faşizm, otoriteryanizm, kimlik, liberalizm, aile, sanat, estetik, edebiyat, ahlak, din, kitle kültürü ve burjuva toplumu eleştirisine yoğunlaştığı bir gerçektir” (Kızılcılık, 2015: 179-180). Dolayısıyla her biri müstakil bir çalışma konusu oluşturacağını düşündüğümüz eleştiri alanlarından birkaçını ele almamız, Okul’un düşünsel yapısının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Eleştirel Teori ve Aydınlanma

“Avrupa’da 17. yüzyılın ikinci yarısıyla, 19. yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan ve önde gelen birtakım filozofların akli insan yaşamındaki mutlak yönetici ve yol gösterici yapma ve insan zihniyle bireyin bilincini, bilginin ışığıyla aydınlatma yönündeki çabalarıyla seçkinleşen kültürel dönem, bilimsel keşif ve felsefi eleştiri çağı, felsefi ve toplumsal hareket” (Cevizci, 2013: 165) olarak tanımlanabilecek bir düşünce geleneğidir. Öte yandan 18. yüzyıl dine, özellikle de Hristiyanlığa karşı radikal eleştirilerin yapıldığı, dinsel iktidarın ve her şeyin ‘deneyin rehberliğindeki aklın’ süzgecinden geçirildiği, var olan politik sistemlerin ve dini yapıların sorgulandığı bir yüzyıldır (Kızılcılık, 2013: 184). “Aydınlanma Kant’ın deyişle, ‘İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmama durumu ise, insanın kendi anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. ‘Anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmak’, aklın yol gösterdiği anlama yetisidir...’Aklın... tek nesnesi anlama yetisi ve anlama yetisinin amaçlı bir biçimde işe koyulmasıdır” (Adorno ve Horkheimer 2014: 115). Aydınlanma hareketi içinde yer alan düşünürler, düşünce ve ifade özgürlüğü, dinî eleştiri, akıl ve bilimin değerine duyulan inanç, sosyal ilerlemeyle bireyciliğe önem verme başta olmak üzere, bir dizi ilerici fikrin gelişimine katkıda bulunmuşlardır, öyle ki söz konusu temel ve laik fikirlerin modern toplumların ortaya çıkışında büyük bir rolü olmuştur (Cevizci, 2013: 165).

“En genel hatlarıyla aydınlanmanın dört temel özelliğinden söz etmek mümkündür:

- 1) Doğaüstünün doğalla, tanrısal buyruğun doğa yasasıyla, dinin bilimle ve din adamlarının filozoflarla yer değiştirmesi,
- 2) Bir araç olarak deneyin rehberliğindeki aklın sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel sorunların çözümünde yüceltilmesi,
- 3) İnsan ve toplumların mükemmelleştirilebileceğine ve insan soyunun gelişmesine duyulan inanç,
- 4) İnsan haklarına dair insancıl istemlerin çoğalması” (Kızılcılık, 2013: 194).

Fakat Aydınlanma düşüncesinin her zaman olumlu bir şekilde değerlendirildiğini söylemek güçtür. Aydınlanmaya yapılan en sert eleştirilerden birinin Eleştirel Teori mensuplarından geldiğini söylemek yerinde olacaktır. Örneğin, akıl namına dine hücum edildiğini belirten Horkheimer, Adorno ile kaleme aldığı *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı yapıtta aydınlanma eleştirisini ortaya koymaktadır. Bu yapıt birçoklarına göre Frankfurt Okulu'nun başyapıtı, yine birçoklarına göre Okul'un anti-Marksizminin en açık delili, bazılarına göre de iki yazarın Schopenhauer tarzı neo-romantik bir kötümserliğe sapışlarının başlangıcıdır (Koçak, 2016: 15).

Horkheimer ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nde "Çalışmalarımızda karşılaştığımız çıkmaz (aporie) böylece araştırmaya kalktığımız ilk konu olarak belirliyordu: Aydınlanmanın kendi kendini tahrip edişi (Horkheimer ve Adorno, 1995: 13) diyerek Aydınlanmanın ciddi bir eleştirisini yapmaya yönelmişlerdir. *Aydınlanmanın Diyalektiği*, aydınlanma eleştirisine dayalıdır. Burada yapılan eleştiriler, esasında Eleştirel Teori'nin aydınlanmaya yönelik eleştirileridir. Horkheimer ve Adorno'nun aydınlanma eleştirisi daha çok bilim, teknoloji, totaliterlik ve araçsal aklın eleştirisi noktasındadır. En temel eleştiri alanı, 'araçsal akıla' dairdir" (Kızılçelik, 2013: 200). Bu yaklaşımı Kızılçelik, şöyle ifade etmektedir:

"Eleştirel Teorisyenlerin aydınlanmacı akıl eleştirisi, aydınlanmanın akli 'araçsal akıla' indirgemesi noktasında odaklaşmıştır. Frankfurt Okulu'nun birinci kuşağının, özellikle de Horkheimer ve Adorno'nun genel yönelimi olan bu tavır, Okul'un ikinci kuşağının en yetkin ismi olan Habermas tarafından da öne çıkarılmıştır. Thomas McCharty'nin vurguladığı gibi, Habermas, Eleştirel Teori'nin felsefi derinliğini/boyutunu restore etmek için araçsal aklın eleştirisine olan ihtiyacı kabul etmiştir.

Eleştirel Teori'nin (...) etkin ismi Habermas, Theory and Practice yapıtında, aydınlanmanın akıla bilgi üretimi ve toplumu kontrol/manipüle etme ideolojisi işlevi yüklemesinden kaynaklı olarak araçsal bir forma dönüştüğünü ileri sürmüştür. Habermas'ın 1962'de yayımlanan Kamusalın Yapısal Dönüşümü metninden bu yana ana ilgisi, 'araçsal aklın' sosyal hayat alanlarına ya da kendi deyişiyle 'kamusal alana' yayılışına dairdir. Bu bağlamda öne çıkan temel hususu Eleştirel Teorisyenler 'teknokratik düşünce' ya da 'teknokratik bilinç' olarak adlandırmışlardır (Kızılçelik, 2013: 208-209).

Aydınlanmanın ileri sürdüğü gibi, akıl sadece ilerleme, özgürleşme değildir. Akıl aynı zamanda iktidar, egemenliktir (Dellaloğlu, 2003: 21). Eleştirel Teori mensuplarınca aydınlanmanın akli araçsallığa itmesi, onu araçsal akıl konumunda değerlendirmesinin altında yatan düşünce şudur: Aydınlanma totaliterdir (Horkheimer ve Adorno, 1995: 22). "Horkheimer ve Adorno'nun görüşüne göre, Aydınlanma, anlam arayışını tamamen terketmek ve dünyaya güç uygulamaya teşebbüs

etmek anlamında, bütünüyle totaliter olmak durumundadır. (...) *Aydınlanmanın Diyalektiği*'nin yazarlarına göre, Aydınlanmanın özünde politik terör vardır. Aydınlanma, politik teröre karşı kullanılacak bir miras bırakmak bir yana, terör ve dehşetin kaynağında bulunur" (Cevizci, 2002: 8). Ancak Aydınlanma yalnızca herhangi bir sistem kadar totaliterdir (Horkheimer ve Adorno, 1995: 42). Buna rağmen "insanlar otoritelerindeki artışın bedelini egemenlikleri altına aldıkları şeylerden yabancılaşmakla ödüyorlar. Aydınlanmanın şeylere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir. O insanları, davranışlarını yönlendirebildiği kadarıyla tanır. Bilim adamı şeyleri üretebildiği sürece tanır. Böylece onların Kendinde'leri Onun İçin haline gelir. Dönüşüm sırasında şeylerin özü hep aynı şekilde, yani egemenliğin dayanağı olarak meydana çıkar. Bu özdeşlik doğanın birliğini, bütünlüğünü oluşturur" (Horkheimer ve Adorno, 1995: 25). Akıl her şeyin temeline koyan Aydınlanma, zaman içerisinde kendine zarar vermeye başlamış, kutsallarla hesaplaşırken kendi kutsalını yaratmıştır. "Horkheimer'in deyişiyle, 'modern zamanlarda, akıl kendi objektif muhtesasını dağıtma eğilimi göstermiştir.' Böylece akıl, gitgide 'koyu bir karanlığa' itilmeye başlanmıştır" (Kızılcılık, 2013: 205). Eleştirel Teori düşünürlerince Aydınlanmayla akıl bir anlamda kendisini, dolayısıyla özerkliğini yok etmeye girişmiştir. Akıl adına, akıldan hareketle dine ve metafiziğe saldıran, onları oldukça sert şekilde eleştiren aydınlanma dönemi filozofları, neticede aklın tahribatına yol açmışlardır. Bu noktada Horkheimer'in saptaması ilgi çekicidir: Öznel akıl egemen olduğunda kişisel çıkar üstün gelir, nesnel aklın ilkeleri olan, eşitlik, özgürlük, hoşgörü vb. ilkeler entelektüel temel ve haklılığını kaybeder. Öznel mantık aracılığıyla (bilim aracılığıyla) özgürlüğün tutsaklıktan daha iyi olduğu kanıtlanamaz. Felsefi temel kaybolduğunda, bir grup özgürlüğün kendileri için iyi, başkaları için kötü olduğunu, demokrasinin egemen sınıfın çıkarlarını koruduğu ölçüde iyi olduğunu ama diktatörlük bu çıkarları daha iyi koruyorsa, diktatörlüğün daha iyi olduğunu savunabilir ve bunlara akla dayalı bir itiraz yöneltmek mümkün olmaz (Kızılcılık, 2013: 207). Frankfurt Okulu'nun Aydınlanmanın akıl eleştirisinde Horkheimer'in bir başka eseri olan "Akıl tutulması" adlı eserinin de önemli bir yeri olduğu unutulmamalıdır.

Eleştirel Teori ve Pozitivizm

"Bugün hemen herkes, felsefi düşüncenin gerilemesiyle toplumun hiçbir şey yitirmediğini çünkü onun yerinin çok daha güçlü bir bilgi aracı olan modern bilimsel düşünceyle doldurulduğunu kabul etmektedir. Felsefenin çözmeye çalıştığı sorunların ya anlamsız olduğu ya da modern deneysel yöntemlerle çözülebileceği düşünülmektedir. Nitekim, modern felsefedeki egemen eğilimlerden biri, geleneksel spekülasyon tarafından yarım bırakılmış işleri bilime devretmektedir. Bilimin koşullardan bağımsızlaştırılarak mutlaklaştırılmasına varan bu eğilim, bugün pozitivist olarak nitelendirilen bütün okulların başlıca özelliğidir" (Horkheimer, 2016: 100).

Pozitivizm, bilimin sadece doğrudan gözlemlenebilir varlıkları konu alabileceğini, metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları olarak görülmesi gerektiğini savunan bir anlayıştır. Auguste Comte tarafından sosyoloji alanına sokulan bu terimle Comte, "... sosyolojinin, tıpkı fizik gibi olması gerektiğini ölçüm ve nicelemeyi ön plana çıkardığında, fizik ölçüsünde bilimsel olabileceğini, bunu için de insani yönelim ve motifleri bir tarafa bırakarak, yapısal açıklamalara yönelmesi gerektiğini iddia eder" (Cevizci, 2013: 1293). Sosyolojinin bu tür bir yapıya bürünmesinin toplumu denetleme arzusundan kaynaklandığını belirten Frankfurt Okulu düşünürleri, eleştirilerini geniş bir çerçeveye yaymışlardır. Bottomore'a göre eleştirilerinin üç farklı boyutu vardır: "Birinci olarak pozitivizm doğru bir toplum yaşamı kavramlaştırmasına ya da kavrayışına ulaşmayan ve ulaşamayan yetersiz ve yanıltıcı bir yaklaşımdır; ikinci olarak yalnızca varolan şeyle ilgilenerek mevcut toplumsal düzeni onaylar, herhangi bir köktenci değişimi engeller ve siyasal dinginciliğe yol açar; üçüncü olarak yeni bir tahakküm biçimiyle, yani 'teknokrasi tahakkümü'yle çok yakından bağlantılıdır ve aslında onun sürdürülmesinde ya da üretilmesinde büyük bir etkidir" (Bottomore, 2013: 34-35). Öte yandan Frankfurt Okulu'nun kullandığı anlamda 'pozitivist' şunlara inanandır: (a) doğa bilimlerinin empirist bir betimlemesi uygundur ve (b) tüm bilgi özünde doğa bilimleriyle aynı bilgisel yapıya sahip olmalıdır. Doğa bilimlerinde teorilerin 'nesneleştirici' bir yapısı varsa, o zaman tüm bilginin doğa bilimlerinin yapısına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Bu, tüm bilginin 'nesneleştirici' bilgi olduğunu ileri sürmektir. Bu açıdan pozitivizm 'dönüşlülüğün reddi' olarak görülebilir (Geuss, 2002: 11).

Eleştirel Teori, en iyi bir biçimde, Ortodoks Marksizmle olan farklılığına ek olarak, zaman zaman negatif felsefe diye de nitelendirilen pozitivizmin ilkeleriyle olan karşıtlık aracılığıyla ifade edilebilir. Buna göre, pozitivizmin bilginin duyudenyinin sonucu olduğunu dile getiren ampirizminin tersine, eleştirel teori belli bir akılcılığın ifadesi olmak durumundadır. Eleştirel teorisyenler, bilginin ve ortak insanlığımızın kaynağında, her birimizin rasyonel varlıklar olmamız olgusunun bulunduğunu öne sürerler (Cevizci, 2009: 1205).

Eleştirel Teorilerin pozitivizmde somutlaşan felsefi hataya karşı özellikle hassas oldukları bir gerçektir. Frankfurt Okulu üyelerine göre hatalı epistemolojik görüşleri olan insanların doğa bilimlerinde teoriler üretmeleri mümkün olsa da eleştirel teorilerde bu mümkün değildir. Doğru epistemolojiye sahip olmak ile başarılı olarak aydınlanma ve özgürleşme üreten teoriler geliştirme ve test etme arasında yakın bir bağlantı vardır. Bu bakımdan pozitivizm doğa bilimlerinin gelişmesine özel bir engel oluşturmasa da insan özgürleşmesinin ana araçlarına, yani eleştirel teorilere karşı ciddi bir tehdittir. İşte bu düşüncelerden hareketle Frankfurt Okulu'nun pozitivizm eleştirisi, temel bir amaç doğrultusunda geçerli bir bilgi kategorisi olarak 'dönüşlü olma'nın geri getirilmesidir (Geuss, 2002: 11).

Bilimsel bilginin tarafsızlığına, bilimsel araştırmanın araştırmacının yargılarından ve değerlerinden bağımsızlığına vurgu yapan Pozitivistler, bilgiyi özne-nesne ayrımı çerçevesinde ele alırlar ve dış gerçekliğin insan zihninde yansımaları olarak kavrarlar. Bu kavrayış, insanın her türlü etkinliğinden bağımsız bir dış dünyanın varlığını gerekli kılar. Pozitivistler doğal ve toplumsal bu dış dünyanın da uygun metotlarla bilinebileceğini ve bilgi yoluyla ona egemen olunacağını kabul etmektedirler. İşte Eleştirel Teori bilgi ile dünya arasında böyle bir denklik ilişkisini kabul etmemekte, bilgiyi özne-nesne ayrımı esasına göre tanımlamayı reddetmektedir. Bu bakımdan Eleştirel Teori taraftarları pozitivistin bu ve benzeri yönleriyle hemen her zeminde karşıtlık içerisine girmişlerdir (Kızılcıkelik, 2013: 248).

Öte yandan Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori'nin önemli düşünürlerinden Horkheimer daha eski makalelerinde genelde Frankfurt Okulu'nun eğilimlerini ifade eder hale gelen birtakım özel mantıksal pozitivism eleştirileri dile getirir: Ampirizmin özü, algı aracılığıyla doğrulama, 'burjuva düşüncesinin artan yüzeyselliği'ne işaret eden yetersiz bir ilkedir; pozitivism 'kendilerini sunan sonsuz sayıdaki tek tek olgular'dan neredeyse keyfi biçimde seçilmiş 'tek tek olgular'ın birikimini içerir; pozitivism olayların yüzeysel görünüşü ile onların çekirdeği ya da 'öz' arasında ayırım yapmaz (Bottomore, 2013: 38). Kısaca o, özellikle toplum bilimleriyle ilişkisi içinde pozitivismi üç açıdan eleştirir.

1. Pozitivism etkin insan varlığına, mekanik bir belirlenimcilik şeması içinde, çıplak olgular ve nesnel olarak yaklaşır.
2. Dünyayı yalnızca deneyde dolaysız olarak verilen biçimleriyle algılayarak, öz ve görünüş arasında bir ayırım yapmaz.
3. Olgular ve değer arasında mutlak bir ayırım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırır (Bozkurt, 1995: 156; Bottomore, 2013: 18).

Yine Horkheimer'e göre, "Pozitivismin pek fakir bir felsefe olmasının nedeni, hiç de natüralist antropolojinin kuşkulu niteliği değildir; asıl neden, bu akımın kendi üzerinde düşünmeyişi, kendi felsefesinin gerek ahlak gerekse epistemoloji alanlarındaki sonuçlarını kavrayamayışındır. Pozitivist tezi o her derde deva ilaçlardan biri haline getiren de budur: kahramanca savunulan, ama soyutluk ve ilkeliliğinden ötürü geçersiz bir öneri" (Horkheimer, 2016: 120). Öte yandan pozitivist ilkenin hümanist düşüncelere, özgürlük, adalet gibi düşüncelere, diğer felsefelerden daha yakın olduğu iddiası da kabul edilebilir nitelikte değildir. Evet, modern pozitivismin birçok düşünürünün bu yolda çaba sarf ettiği söylenebilir, ama öyle anlaşılıyor ki, özgürlüğe duydukları sevgi, onun taşıyıcısına, teorik düşünceye karşı düşmanlıklarını artırmaktadır (Horkheimer, 2016: 121).

Eleştirel Teori düşünürlerince ilk dönemde yapılan pozitivism eleştirisinin Habermas tarafından da benimsendiğini görmekteyiz. "...yeni bir epistemoloji formüle etme ve yeni bir metodoloji geliştirme uğraşısında olan Habermas, Okul'un

ilk kuşak teorisyenlerinin ‘pozitivizm eleştirisini’ önemsemıştır. Eleştirel Teori’nin yeni ustası olan Habermas’ın Frankfurt Okulu geleneğinde ‘pozitivizm tartışmalarına’ önemli katkıları olmuştur” (Kızılcelik, 2013: 273).

Eleştirel Teori ve Modernite

Modernitenin temelinde akılcılığın yattığını söylemek mümkündür. Modernlik veya modernite: “Şimdilik zamanın ya da hali hazırda olanın temel özelliklerini, kendine özgünlük ya da yeniliğini, onu kendisinden önceki çağ ile karşılaştırmak suretiyle kavrama fikrini ifade eden, modern toplumların temel ve olmazsa olmaz özelliklerini betimleme tavrı; bilimsel ve teknolojik akılcılığın sosyal yaşamın her alanına yaygınlaşma yönelimi için kullanılan terim. Modern dönemin Aydınlanmada yerleşik hale gelen temel karakteristiği” (Cevizci, 2013: 1115) olarak da tanımlanabilir. Eleştirel Teori’nin modernlik ve modern toplum eleştirisinde Weber’in sosyal teorisinin katkısı oldukça fazladır. O, modernliğe dair vurgulamalarıyla Eleştirel Teori savunucuları üzerinde derin izler bırakmıştır (Kızılcelik, 2013: 363). Ancak Weber’in rasyonelleşme kategorisinden yola çıkarak gerçekleştirdiği modernlik çözümlerinden beri, bu rasyonelleşmenin irrasyonelliğini teşhis etmek eleştirel kuramın merkezi ilgi alanı olmuştur (Benhabib, 2015: 84). Bununla birlikte bu teori yandaşlarının modern dünyada egemen gelişme olarak rasyonelleşme üzerinde durduklarını söyleyebiliriz. Rasyonelleşme ile Adorno, Horkheimer ve Marcuse şu olguları kastederler: “Fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlar tarafından geliştirilen, daima etkili ve sonuç verici örgütsel teknikler vasıtasıyla toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılan yönetsel ve siyasal tahakküm. Bu, sadece dışsal doğanın tahakkümünü sağlamak amacıyla bilim ve doğanın kullanılması ile değil, aynı zamanda insanlar arası ilişkilerin denetimi ve içsel doğanın yönlendirilmesi için uygulamaya dökülmesiyle mümkün hale gelir” (Benhabib, 2015: 88). Weber’in, toplumsal rasyonelleşme süreçlerinin özgürlük yitimiyle sonuçlanacağını, buna karşılık Batı kültürel akılcılığının geri döndürülemez bir anlam yitimine yol açacağını ortaya koyması, Batı’daki modernliğin önemi üzerine son derece ikircikli bir yoruma neden olmuştur (Benhabib, 2015: 84-85). Bu ikircikli yorumdan dolayı olsa gerek, “ilk kuşak eleştirel kuramcıların Weber’in çalışmasını ele alışı temelde şöyledir: Onlar modernliğin dinamiklerine yönelik teşhisine geniş ölçüde katılmakla birlikte, Weber’in modernliğe ikircikli ve boynu bükük bağlılığını reddederler. Horkheimer, Adorno ve Marcuse özgürlük yitimi ve anlam yitimini sosyal-tarihsel gerçekler olarak kabul eder ve bu nedenle Weber’in böylesi süreçlerle ilgili rasyonellik iddiasını reddederler (Benhabib, 2015: 85-86). Bu açıdan akılcılığa bakan Frankfurt Okulu düşünürleri için, Schroyer’in dediği gibi, temel sorun olarak görülen ekonomik sömürünün yerini akılcılığa almıştır (Kızılcelik, 2013: 365). Bu konuda Horkheimer şöyle demektedir:

“Bugün hayatın tümü artan ölçüde rasyonelleştirilmekte ve planlanmaktadır; aynı şekilde, her bireyin hayatı da, geçmişte özel dünyasını oluşturan en gizli dürtüleri de içinde olmak üzere, rasyonelleştirme ve planlamanın gereklerine uymak durumundadır bugün: bireyin varlığını sürdürmesi için sistemin varolma koşullarına uyması gerekmektedir. Toplumdan kaçacak yeri kalmamıştır. Ve nasıl rasyonelizasyon süreci artık pazarın isimsiz güçlerinin değil, plan yapan bir azınlığın bilinçli kararının eseriye, kitlesel özneler de kendilerini öyle bilerek uyarlamak zorundadır: özne, bütün enerjisini, pragmatistlerin deyimleriyle, ‘şeylerin hareketinin içinde ve o hareketin yönünde’ olmaya adanmış durumdadır. Geçmişte gerçeklik, özerk birey tarafından geliştirildiği varsayılan ideale karşıt sayılır ve onunla karşılaştırılırdı; gerçekliğe bu ideale uygun bir biçim verilmesi gerekli görülürdü. Bugün ilerici düşünce bu tür ideolojileri zayıflatmakta ve bir yana atmakta, böylece farkında olmadan da gerçekliğin bir ideal durumuna yükseltilmesine yardımcı olmaktadır. Uyum, düşünülebilecek bütün öznel davranışların ölçütüdür artık. Öznel, biçimselleşmiş aklın zaferi, aynı zamanda, öznenin karşısına mutlak, ege-men bir nesnellik olarak çıkan bir gerçekliğin de zaferidir” (Horkheimer, 2016: 128-129).

Horkheimer’in, modern toplumda insanın seçme özgürlüğü ile ilgili söyledikleri de ilginçtir. “Horkheimer’e göre, modern toplumda insanın atalarına göre daha geniş seçme özgürlüğü var gibi görünmektedir. Bu, bir bakıma doğrudur. Özellikle üretici güçlerin gelişmesiyle bireyin özgürlüğü artmıştır. Nicelik bakımından modern toplumun bir işçisinin yararlanabileceği ürün çeşidi modern öncesi dönemlerin bir soylusununkinden çok daha geniştir. Bu tarihsel gelişme önemsenmelidir. Ancak montaj hattı tekniğinin fanatik yandaşlarının yaptığı gibi, tercihlerdeki bu artışı, bir özgürlük artışı olarak ele almadan önce, bu artışın ayrılmaz bir boyutu olan bir basıncı ve yeni tercih şekliyle birlikte giden nitelik değişmesini de dikkate almak gerekir (Kızılcılık, 2013: 366-367). “Teknoloji, jestlerle birlikte insanların da dakikleşmesine, kesinleşmesine ve hunharlaşmasına yol açıyor, insan hareketlerini her türlü duraksamadan, düşüncelilikten ve edepten arındırıyor. Onları nesnelere amansız ve denebilirse tarih dışı taleplerine bağımlı kılıyor” (Adorno, 2014: 43). Bu durumda, eğer toplumsal rasyonelleşme özgürlüğü uygulama ihtimalini ortadan kaldırıyor ve kültürel rasyonelleşme özgürlük arzusunu yok ediyorsa, o zaman modernlerin kaderinin kıyametimsi bir ters dönüşü ve tarihin sürekliliğindeki bir kırılmadan başka hiçbir şey özgürleştirici dinamiği harekete geçiremez. Eleştirel kuram kıyametin habercisi olur (Benhabib, 2015: 93). Nitekim Eleştirel Teori modern toplum düzeninin görünüşteki akılcılığına karşın, modern dünyayı akıldışılıkla dolu olarak görmüştür. Bu durum “akılcılığın/akılcılaştırmanın akıldışılığı” olarak etiketlenebilir. Yani modern “rasyonel toplumun hiç eksilmemiş irrasyonelitesi” söz konusudur (Kızıl-

çelik, 2013: 369). Bu durumda da en modern toplumlarda bile, hiç eksilmemiş akıldışılıkların mevcut olduğundan, insanın da araçsal akılcılığının akıldışılığından bahsetmek mümkündür.

Eleştirel Teori ve Marksizm

Hemen her sahada eleştirel yaklaşımı görmek ve göstermeye çalışmak Eleştirel Teori mensuplarınca gözden uzak tutulmamıştır. Çıkışında Marksist bir kuramla yola çıkan Frankfurt Okulu, özellikle 1930'lardan itibaren Marksist köklerinden yavaş yavaş kopmaya başlamıştır. Bu kopuşta Horkheimer'in büyük etkisi olmuştur. Horkheimer ile birlikte işçi hareketleri ve kapitalizmin tarihsel olarak değişen koşullar ışığında Marksist teorinin yeniden değerlendirilmesi ön plana çıkmış (Kızılcılık, 2013: 466) ve bu düşünürlerinin, Marksizmi yeniden yorumlamaya tabi tutmaları söz konusu olmuştur. Yani bir Marksizm eleştirisi de Eleştirel Teori ya da Frankfurt Okulu'nun eleştiri alanı dışında kalmamıştır.

“Marksizm Frankfurt Okulu'nun sorunsalına dışsal bir doktrin olarak müdahale etmez: Eleştirel Teori'nin teorik meşruiyetinin önemli referansıdır. Bu demektir ki, hem Eleştiri tarihe geçmeyi başarmak için mecburen tarihsel materyalizmle buluşur (...), hem de Marksizm eleştiriyi devre dışı bırakan bir 'sistem' değildir, yalnızca eleştirel bir kılavuz araçtır. Frankfurt Okulu, bu ihtiyat payıyla Marksizme gönderme yapabilir...” (Assoun, 2014: 81). Kuruluşunda (özellikle Carl Grünberg döneminde) Marksist bir yapı olarak gördüğümüz Frankfurt Okulu'nun zamanla Ortodoks marksizme yönelttiği eleştiriler nedeniyle bu akımdan ayrılma gösterdiğini veya kendine has bir Marksizm anlayışı geliştirdiğini görmekteyiz. “Politik yaklaşımları bakımından Perry Anderson'ın Batı Marksizmi olarak da adlandırdığı Frankfurt Okulu, proletaryanın iktidar gücünü kaybettiğine işaret eder. Bu politik yaklaşımla da toplumun değişiminin asıl kaynağı ve devrimin öncü gücü olarak proletaryayı gören Marksizmden ayrılır. Bu yaklaşım hem toplumsal devrimler hem de toplumsal değişimlerdeki temel ayrımlar konusunda Marksizmden farklılaşmanın bir ifadesidir; Frankfurt Okulu üyeleri, sınıfsal (işçi sınıfı temelli) bir devrim düşüncesini geride bırakır ve yeni türden bir yaklaşım ortaya koyarak, köktenci olmayan ve pratikten yoksun, bir eleştiri kuramını geliştirmiş olurlar” (Veysal, 2017: 558). Aslında Eleştirel Teori yanlılarının Marksizm eleştirisi, bütünüyle Marksizmden bir kopuşu göstermemektedir. Onların yapmak istedikleri, Ortodoks Marksizmde hatalı ve eksik gördükleri, bugünü anlama ve açıklamada yetersiz buldukları analizleri gözden geçirmek, bir anlamda Batı Marksizmi denilebilecek bir anlayışı temellendirmeye çalışmaktır. Bu noktada Batı Marksizmi'nin kurucu düşünürleri olarak karşımıza Korsch, Lukacs ve Gramsci çıkmaktadır. Bu düşünürler, “ortodoks Marksizmin iki boyutta deterministik olduğunu öne sürmüşlerdir. Ortodoks marksiz-

min temel anlayışlarından biri, üst yapıyı belirleyen alt yapı yani ekonomik temel olduğu; bir diğeri ise, sosyal hayatın bütün yönlerini belirleyen ve kökleri ekonomide olan tarihin yasalarını esas almasıdır. Son tahlilde dogmatizme sürüklenen bilimselci bir eğilim gösteren Ortodoks Marksizm, Marx'ı bir "mesih" gören anlayışa sürüklenmiştir. Korsch, Lukacs ve Gramsci'nin bu yaklaşımın aksine, Marksizmi eylem, kültür ve özneliğin önemini vurgulayan bir "praksis felsefesi" olarak görmeleri söz konusudur (Kızılçelik, 2013: 475-476). Bu düşünürlerin Ortodoks Marksizme yönelik eleştirilerini Eleştirel Teori'nin Marksizm eleştirisi olarak değerlendirmek mümkündür. Söz konusu dogmatik yaklaşımı reddeden, "Eleştirel Kuram ya da Marksizm geleneğinde kendilerini görenler, Eleştirel Kuramı eleştirel bir Marksizm olarak alımladılar. Böylesi yaklaşımlara örnek olarak, kendisi de Eleştirel Kuramın kurucularından biri olarak görülen Leo Löwenthal'ın bir tümcesini aktarmak istiyorum: 'Eleştirel Kuramın, değişen tarihsel koşullardan dolayı Marx'ın kategorilerini ve çözümlenmelerini artık mekanik bir biçimde sahiplenmeyen, Marksizmin gelişmiş bir biçimi olduğunu da söyleyebilirim" (Açıkgöz, 2014/2: 55). Ortodoks Marksizme yönelik eleştirilere bir diğer örnek olarak Korsch'dan bahsedebiliriz:

"Bu düşünürlerden "bilhassa Korsch, 'doktriner Marksizm'in sistematik, eleştirel bir analizine girişmiştir'. Korsch'un Ortodoks Markxistlerin argümanlarının karşısına koyduğu başlıca itirazlar şöyle sıralanabilir:

- 1) Etkilediği toplumlardaki az gelişmiş sosyo-ekonomik ve siyasal koşullara bağlı olması,
- 2) Burjuva devrimlerinin siyasal biçimlerine tutunup kalması,
- 3) İngiltere toplumundaki var olan sosyal ilişkileri gelecekteki gelişmelerin modeliymiş gibi sosyalist topluma geçiş sürecinde nesnel bir önkoşul olarak tartışmasız benimsemesi,
- 4) Hedeflediği sosyalist toplum yapılanmasında devletin rolüne ve işlevine çok önem vermesi,
- 5) Kapitalist üretim tarzındaki gelişmeyi işçi sınıfının sosyal devrimiyle özdeşleştirerek mistikleştirmesi,
- 6) Proletaryanın özgürlük ve hak özgürlüğünü belirsiz bir geleceğe erteleyerek sosyalizmi iki aşamaya bölmesi" (Kızılçelik, 2013: 474-475).

Görüldüğü üzere Eleştirel Teori'nin Marksizm eleştirisi bu teoriye taraftar olan hemen her düşünürde farklı şekillerde kendini göstermektedir. Bu teori mensupları ne Marksizm'i reddetmek ne de revizyonist bir anlayışı benimsemek durumunda değillerdir. Dogmatik bir Marksizm anlayışına da sahip gözükmemektedirler. Batı Marksizm'inin kurucuları olarak çalışmalarını yürütmektedirler.

Sonuç

Kuruluş aşamasında Marksist bir yapı gösteren, daha sonraları Eleştirel Teori olarak yoluna devam eden Frankfurt Okulu düşünürlerini hemen her alanda eleştiriye başvuran bir grup entelektüel olarak görürüz. ‘Eleştiri’ denilince hemen akla gelenin Eleştirel Teori olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Onun, döneminde Avrupa bilim ve kültür dünyasının parçaları olarak sayabileceğimiz Aydınlanmaya. Pozitivizme, Moderniteye vb. yönelttiği eleştirilerin sosyal bilimler dünyasında yeni bir dönemin doğuşun kapı araladığını söyleyebiliriz.

Eleştirel Teori yanlılarının ilk eleştiri alanı olarak Aydınlanmayı ele aldıklarını görmekteyiz. Onlara göre Aydınlanma genel kabulün aksine sorunlu bir alandır. Aklı yüceltmeyle yola çıktığı söylenen aydınlanmanın, onu ‘araçsal akıl’ konumuna indirgediğini görmekteyiz. Bireyin özgürlüğünü ve özerkliğini yok eden Aydınlanma totaliter bir yapı arz etmektedir. Bu yönüyle de yıkmak istediği putların yerine kendisini putlaştırarak koymuştur. Öyle bir noktaya varmıştır ki, hesaplaştığı her şeyin yerine kendini konumlandırmıştır. Aklı her şeyin temelini koyan Aydınlanma, zaman içinde kendine zarar vermeye başlamış, kutsallarla hesaplaşırken kendi kutsalını yaratmıştır. Bu dönemde akıl bir anlamda özerkliğini, dolayısıyla kendisini yok etmeye girişmiştir denilebilir. Horkheimer ve Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği*’nde ‘çalışmalarımızda karşılaştığımız çıkmaz araştırmaya kalktığımız ilk konu olarak beliriyordu: Aydınlanmanın kendi kendini tahrir edici’ diyerek Aydınlanmanın ciddi bir eleştirisine yönelmişlerdir.

Eleştirel Teori mensuplarının sorguladığı konular arasında Pozitivizm önemli bir yer tutar. Bilimsel bilginin tarafsızlığına, bilimsel araştırmanın araştırmacının yargılarından ve değerlerinden bağımsızlığına vurgu yapan, bu manada olgu ve değer arasında mutlak bir ayrıma giden, olguyu değerden ayırıştıran ve onu insanın istemlerinden sıyrarak bilgiyi özne-nesne ayrımı çerçevesinde ele alan pozitivistlerin, bir bilgi teorisinin de sonunu hazırladığını söylemek mümkündür. Pozitivistler doğal ve toplumsal bir dış dünyanın da uygun bilimsel metotlarla bilinebileceğini ve bilgi yoluyla ona egemen olunacağını iddia ve kabul etmektedirler. İşte Eleştirel Teori bilgi ile dünya arasında böyle bir denklik ilişkisini kabul etmemekte, bilgiyi özne-nesne ayrımı esasına göre tanımlamayı reddetmektedirler.

Eleştirel Kuramcılar, temelinde rasyonelleşmenin yattığı kabul edilen Modernite ile hesaplaşmalarını bu rasyonelleşme üzerinden yürütürler. Weber’in rasyonelleşme kategorisinden yola çıkarak gerçekleştirdiği modernlik çözümlemesinden beri, bu rasyonelleşmenin irrasyonelliğini teşhis etmek eleştirel kuramın merkezî ilgi alanı olmuştur. Modern toplumların yapısal analizini yapan Eleştirel Teori, onu tekeli, merkezci, otoriter ve totaliter olarak tanımlamıştır. Aydınlanma kaynaklı rasyonel yaklaşım modern toplumun temel yapısını oluştursa da bu, Eleştirel Teo-

risyenlerce kabul edilebilir bir şey değildir. Çünkü onlara göre toplumsal yapı akıl dışılıklarla, doludur. Bu bakımdan modern toplum akıl dışı unsurların hâkim rol oynadığı bir toplumdur. Böyle bir toplum yapısının ortaya çıkışında önemli bir rol oynayan sanayileşme ve teknolojik gelişmenin bireyi toplum içinde pasifleştirmesi kaçınılmazdır. Bunun da bizi götüreceği yer, modernitenin totaliterliğidir.

Eleştirel Teori'nin bir diğer problem alanı Marksizm değerlendirmesidir. Eleştirel Teori mensuplarının Marksizme bakışlarında yer yer farklılıklar görünse de temelde yatan eleştirel düşünce' Ortadoks Marksizme' yöneliktir. Bu bakımdan bu düşünürleri birer revizyonist veya anti-marksist gibi görmemelidir. Onların yapmak istedikleri, Ortodoks Marksizmde hatalı ve eksik gördükleri, bugünü anlama ve açıklamada yetersiz buldukları analizleri gözden geçirmek, bir anlamda Batı Marksizmi denilebilecek bir anlayışı temellendirmeye çalışmaktır. Bu noktada Batı Marksizmi'nin kurucu düşünürleri, "Ortodoks Marksizmin iki boyutta deterministik olduğunu öne sürmüşlerdir. Ortodoks Marksizmin temel anlayışlarından biri, üst yapıyı belirleyen alt yapı yani ekonomik temel olduğu; bir diğeri ise, sosyal hayatın bütün yönlerini belirleyen ve kökleri ekonomide olan tarihin yasalarını esas almasıdır. Son tahlilde dogmatizme sürüklenen bilimselci bir eğilim gösteren Ortodoks Marksizm, Marx'ı bir "mesih" gören anlayışa sürüklenmiştir. Bu anlayışın Eleştirel Teori yandaşları tarafından kabul edilmesi mümkün değildir. Öte yandan Marx'ın yaşadığı dönem itibarıyla yapmış olduğu tahlillerin gözden geçirilmesi de gerekli görülmüştür. Nitekim bugün itibarıyla ne işçi sınıfı ne de burjuva sınıfı Marksizmin tanımlarına uygun değildir. Bütün üst-yapı kurumlarının da alt yapı yani ekonomik temelde değerlendirilmesi tartışılmalıdır. Proletaryanın devrimci işlevi de gözden geçirilmelidir. Kısaca proletaryanın özgürlük ve hak özgürlüğü anlayışlarının ötelenerek sosyalist bir toplum yapısının oluşturulması Eleştirel Kuramcılarca mümkün gözükmemektedir.

Genel olarak tarihsel ve düşünsel serüveninden bahisle, belli alanlardaki eleştirel yaklaşımlarını ele aldığımız Eleştirel Teorinin ne olup olmadığıyla ilgili son değerlendirmeyi 'Geleneksel Kuram ve Eleştirel Kuram' adlı makalenin yazarı Horkheimer'e bırakmak istiyorum:

"Bir bütün olarak Eleştirel Kuram için genel kıstaslar yoktur, çünkü bu kıstaslar her zaman olayların yinelenmesine ve böylelikle kendi kendini yeniden üreten bir bütünselliğe dayanırlar. Onayına güvenilebilecek bir toplumsal sınıf da yoktur. Her tabakanın bilinci, konumu gereği her ne kadar hakikat için belirlenmiş olsa da, mevcut koşullarda ideolojik olarak daraltılmış ve yozlaştırılmış olabilir. Eleştirel Kuram, tek tek adımlarının tüm kavrayışlılığına ve unsurlarının en ileri geleneksel kurumlarla örtüşmesine karşın, toplumsal adaletsizliğin ortadan kaldırılmasına yönelik, kendisine bağlanmış ilgi dışında özel bir mercie sahip değildir. Bu negatif

formüllendirme, soyut bir anlatım haline sokulduğunda, idealist akıl kavramının materyalist içeriğini oluşturur. Bugünkü gibi tarihsel bir dönemde hakiki kuram, eleştirel olmaktan çok olumlayıcı değildir; ona uygun eylem de 'üretken' olamaz. Günümüzde, insanlığın geleceği, geleneksel kuramların ve genel olarak yok olmakta olan bu kültürün unsurlarını içinde barındıran eleştiren davranışın varlığına bağlıdır. Hayal ürünü bir bağımsızlıkta, hizmet ettiği ve ait olduğu bir pratiğin biçimlendirilmesine salt kendi ötesinde bir şey gözüyle bakan düşüncenin ve eylemin ayrılmasıyla yetinen bir bilim, insanlıktan zaten vazgeçmiştir. Neyi yapması, neye hizmet etmesi gerektiğini kendisinin belirlemesi, üstelik tek tek parçalarında değil bütününde, düşünsel etkinliğin ayırt edici özelliğidir. Kendine özgü yapısı, bu yüzden onu tarihsel değişikliğe, insanlar arasında adil bir durumun oluşturulmasına yönlendirir. Günümüzde 'toplumsal tin' ve 'halk topluluğu' haykırışlarıyla, birey ve toplum arasındaki karşıtlık her geçen gün daha da derinleşmektedir. Bilimin kendi kendini belirlemesi gitgide daha da soyutlaşmaktadır. Düşüncenin konformizmi, onun sabit bir meslek olduğunda direktme, toplumsal bütünü içinde kendi içine kapamış bir alandır, düşüncenin asıl özünü feda etmektedir (Horkheimer 2012:387-88).

Kaynakça

- Açıkgöz, Muharrem (2014/2). Horkheimer ve Marksizm: eleştirel kuramın başlangıcındaki bir ilişki üzerine, *Felsefe Logos eleştirel teori* (İç.), s. 55-66, İstanbul: Fesatoder Yayınları
- Adorno, Theodor ve Max Horkheimer (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Nihat Ünler ve Elif Öztarhan Karadoğan, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- Adorno, Theodor W. (2014). *Minima Moralia*, Çeviren: Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Assoun, Paul-Laurent (2014). *Frankfurt Okulu*, Çeviren: Işık Ergüden, Ankara: Dost Kitabevi.
- Benhabib, Seyla (2015). Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları, *Frankfurt Okulu* (İç.), Çeviren: Salih Akkanat, Editör: H. Emre Bağce, s. 84-111, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bottomore, Tom (2013). *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal, İstanbul: Say Yayınları.
- Bozkurt, Nejat (1995). *20. Yüzyıl Düşünce Akımları*, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Cevizci, Ahmet (2002). *Aydınlanma Felsefesi*, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Cevizci, Ahmet (2009). *Felsefe Taribi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (2013). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Dellaloğlu, F. Besim (2003). Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında, *Cogito: Adorno: Kitle, Melankoli, Felsefe* (İç.), s. 13-36, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eren, Işıl (2006). *20. Yüzyılda Felsefe: Karşı Çıkmışlar ve Yeni Arayışlar*, Bursa: Asa Kitabevi.
- Geuss, Raymond (2002). *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, Çeviren: Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gülenç, Kurtul (2015). *Frankfurt Okulu Eleştiri Toplum ve Bilim*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Habermas, Jürgen (1997). *Bilgi ve İnsansal ilgiler*, Çeviren: Celal A. Kanat, İstanbul: Küyerel Yayınları.
- Horkheimer, Max (2012). *Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, Çeviren: Mustafa Tüzel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Horkheimer, Max (2016). *Akıl Tutulması*, Çeviren: Orhan Koçak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, Max ve Theodor W. Adorno (1995). *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar I*, Çeviren: Oğuz Özügül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kızılcılık, Sezgin (2013). *Frankfurt Okulu*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Koçak, Orhan (2016). Önsöz, *Max Horkheimer Akıl Tutulması* (İç.), İstanbul: Metis Yayınları.
- Odabaş, Uğur Köksal (2018). Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İç), s.2051-2066, Erzurum.
- Slater, Phil (1998). *Frankfurt Okulu Kökeni ve Önemi*, Çeviren: Ahmet Özden, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Therborn, Göran (2015). Frankfurt Okulu, *Frankfurt Okulu* (iç.), Çeviren: H. Emre Bağce, Editör: H. Emre Bağce, s.19-54, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Veysel, Çetin (2017). Frankfurt Okulu, *Siyaset Felsefesi Tarihi* (İç.), Editör: Ahu Tunçel-Kurtul Gülenç, s. 557-595, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

